

MARIUSZ ZAJĄCZKOWSKI

Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk

Instytut Pamięci Narodowej, Oddział w Lublinie

ORCID: 0000-0002-3964-8109

KONFLIKT POLSKO-UKRAIŃSKI W DYSTRYKCIE LUBELSKIM W OPTYCE DOKUMENTÓW NIEMIECKICH. FAZA KULMINACYJNA (MARZEC – CZERWIEC 1944 R.)

Pierwsze półrocze 1944 r. było najtragiczniejszym okresem w relacjach polsko-ukraińskich na wschodniej Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej. Obie społeczności wchodziły w nie z ogromnym bagażem traumatycznych doświadczeń będących następstwem konfliktu narodowościowego. Siegał on korzeniami okresu międzywojennego. Od września 1939 r. jedynie narastał, aby w ostrzejszą fazę wejść z początkiem wiosny 1943 r., a następnie latem i jesienią tego roku. Główną areną konfliktu była południowo-wschodnia Lubelszczyzna (Zamojszczyzna), w tradycji ukraińskiej określana południową Chełmszczyzną¹.

Jednak największe piętno na Polakach i Ukraińcach na tym terenie odcisnęły dwa wydarzenia z pierwszej połowy 1944 r.: akcja antypolska Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Stepana Bandery (OUN-B) i Ukraińskiej Armii Powstańczej (UPA), w styczniu i lutym 1944 r. przeniesiona na Zamojszczyznę/południową Chełmszczyznę z sąsiedniej Galicji Wschodniej, oraz „rewolucja hrubieszowska” Armii Krajowej i Batalionów Chłopskich, czyli antyukraińskie wystąpienia polskiego podziemia, trwające w Hrubieszowskim od końca pierwszej dekady marca do początku kwietnia 1944 r. W tym czasie AK i BCh stosowały wobec miejscowej ludności ukraińskiej zasadę odpowiedzialności zbiorowej na niespotyka-

¹ Obszar południowej Chełmszczyzny w dużej mierze pokrywał się z terenami określanymi w polskiej tradycji Zamojszczyzną, czyli okolicami Biłgoraja, Hrubieszowa, Tomaszowa Lubelskiego i Zamościa. Natomiast biorąc pod uwagę podział administracyjny w czasie okupacji niemieckiej z południowo-wschodnią częścią dystryktu lubelskiego Generalnego Gubernatorstwa (Generalgouvernement, GG), czyli powiatami: biłgorajskim, hrubieszowskim i zamojskim.

ną tam dotąd skalę. Działania polskiego podziemia wobec Ukraińców na tym terenie były bez precedensu, również jeśli weźmiemy pod uwagę pozostałe tereny objęte w latach 1943–1944 konfliktem narodowościowym, z Wołyniem i Galicją Wschodnią włącznie. W następstwie wspomnianych wydarzeń wraz z przybyciem na południową Chełmszczyznę silnych zgrupowań partyzanckich Ukraińskiej Samoobrony Ludowej (UNS)² z Galicji Wschodniej i UPA z Wołynia doszło do nasilenia akcji depolonizacyjnej i w konsekwencji do wybuchu polsko-ukraińskiej wojny partyzanckiej. Trwała ona od kwietnia do czerwca 1944 r., kiedy linię Bugu obsadziły jednostki frontowe Wehrmachtu w związku z ich przygotowaniem do obrony przed spodziewaną w lecie ofensywą Armii Czerwonej³.

Bilans konfliktu polsko-ukraińskiego na terenie dystryktu lubelskiego w latach 1943–1944 zamknął się liczbą co najmniej 3550–4450 zabitych cywilów, w tym około

² Odpowiednikiem wołyńskiej UPA w Galicji Wschodniej była UNS. Należy podkreślić, że struktury podziemia banderowskiego na Chełmszczyźnie, które do zimy 1943/1944 r. funkcjonowały w ramach Chełmskiego Okręgu, następnie wiosną i latem 1944 r. jako Chełmski Podobwód OUN-B, podlegały Krajowemu Kierownictwu (KP) Zachodnich Ziem Ukraińskich (ZUZ), które rezydowało na terenie Galicji Wschodniej.

³ Z ważniejszych opracowań znajdujących się w dorobku polskiej historiografii poświęconych m.in. problematyce konfliktu polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie w latach 1939–1944 zob. A.L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998; *idem*, *Kto wydał wyrok na miasto? Plany operacyjne ZWZ-AK (1940–1944) i sposoby ich realizacji*, Kraków 2016; G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999; *idem*, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011; *idem*, *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016; C. Partacz, K. Łada, *Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941–1943* [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka i D. Libionka, Warszawa 2002. Zob. także: *idem*, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2004; M. Zajączkowski, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015; *idem*, „Sformować dywizję siekierników – postrach Lachów”. Przyczynę do genezy i charakteru akcji antypolskiej OUN-B i UA na Chełmszczyźnie w pierwszej połowie 1944 roku, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1 (29); „Legenda w najlepszym wypadku...”. Kilka uwag na marginesie wojennych losów Stanisława Basaja „Rysia”, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1 (29); I. Hałagida, *Ukraińskie straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939 – lipiec 1944) – wstępna analiza materiału statystycznego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1 (29); *Ukrajński żertwy Chołmszczyzny ta piwdennoho Pidlaszszia u 1939–1944 rr.* (Żertwy polsko-ukrajnińskoho protystojannia 1939–1947 rr., t. 1), oprac. I. Hałagida, M. Iwanyk, Lwów 2021; T. Róg, „... i zostanie tylko pustynia”. Osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939–1948. Gmina Cieszanów, powiat Lubaczów, Rzeszów 2011; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 4: *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*, Warszawa–Kijów 2005. Z wcześniejszych polskich opracowań zob. np. Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1978; J. Markiewicz, *Partyzancki kraj: Zamojszczyzna 1 I 1944–15 VI 1944*, Lublin 1980; R. Torzecki, *Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Lubelszczyźnie* [w:] *Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939–1945, Sesja 14–15 listopada 1985 r.*, Warszawa 1988; W. Jaroszyński, B. Kłembukowski, E. Tokarczuk, *Łuny nad Huczwą i Bugiem. Walki oddziałów AK i BCH w Obwodzie Hrubieszowskim w latach 1939–1944*, Zamość 1992; J. Kielboń, *Migracje ludności w dystrykcie lubelskim w latach 1939–1944*, Lublin 1995; I. Caban, *Na dwa fronty. Obwód AK Tomaszów Lubelski w walce z Niemcami i ukraińskimi nacjonalistami*, Lublin 1999. Z prac znajdujących się w dorobku historiografii ukraińskiej poświęconych interesującemu nas zagadnieniu zob. np. I. Iljuszyn, *Ukrajńska Powstańska Armia i Armia Krajowa. Protystojannia w Zachidnij Ukraini (1939–1945 rr.)*, Kyjów 2009 (wyd. pol. *UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945)*, Warszawa 2009); J. Makar, M. Hornyj, W. Makar, A. Saluk, *Wid deportacji do deportacji. Suspilno-polityczne žyttia chołmskopidlaszkykh ukrajinciw (1915–1947). Doslidžennia. Spohady. Dokumenty*, t. 1: *Doslidžennia*, Czerniwcwi 2011; J. Makar, M. Hornyj, W. Makar, *Wid deportacji do deportacji. Suspilno-polityczne žyttia chołmsko-pidlaszkykh ukrajinciw (1915–1947). Doslidžennia. Spohady. Dokumenty*, t. 2, Czerniwcwi 2014; *ibidem*, t. 3, Czerniwcwi 2015; *Połsko-ukrajniński stosunki w 1942–1947 rokach u dokumentach OUN ta UPA*, t. 1: *Wijna pid czas wijny. 1942–1945*, oprac. W. Wjatrowycz, Lwów 2011; *Krow ukrajnińska, krow polska... Trahedija Chołmszczyzny ta Pidlaszszia w rokach 1938–1948 u spohadach*. Biblioteka Zakerzonnia. Serija „Spohady”, t. 2, red. M. Iwanyk, Toronto–Lwów 2014.

2300–3000 Ukraińców i co najmniej 1250–1450 Polaków. Znakomita większość ofiar – około 3000–3650, w tym około 1900–2400 Ukraińców i co najmniej 1100–1250 Polaków – zginęła w południowo-wschodniej części dystryktu na przestrzeni kilku ostatnich miesięcy okupacji niemieckiej (marzec–czerwiec 1944 r.). Nazwy takich wsi, symboli tragicznego losu ich mieszkańców, jak Sahryń, Szychowice, Łasków, Bereś dla strony ukraińskiej, Tarnoszyn, Wasylów, Poturzyn, Łubcze dla strony polskiej, oraz wielu innych na trwałe wpisały się w pamięć zbiorową obu zwaśnionych społeczności. W tym czasie na polsko-ukraińskim pograniczu etnicznym w południowo-wschodniej części dystryktu lubelskiego w całości lub częściowo zostało spalonych około 90 wsi i kolonii o mieszanym składzie narodowościowym mieszkańców. Ponadto w obawie przed terrorem oddziałów partyzanckich obu walczących stron, do opuszczenia swoich domostw i ucieczki z powiatów hrubieszowskiego i zamojskiego w bezpieczniejsze okolice, zostało zmuszonych około 80 000 osób, z czego około 60 000 Polaków i do 20 000 Ukraińców⁴.

* * *

Obraz konfliktu polsko-ukraińskiego w dystrykcie lubelskim w latach 1939–1944 był dotychczas przedstawiany przez badaczy głównie w świetle źródeł (dokumentów organizacyjnych, świadectw, memuarystyki) stron bezpośrednio zaangażowanych, czyli w optyce polskiej i ukraińskiej, w tym również jednostronnie narodowej⁵. Niemniej na podstawie dostępnego materiału archiwalnego możliwe jest ukazanie kulminacyjnej fazy konfliktu narodowościowego na tym terenie także z innej perspektywy, na przykład z punktu widzenia okupanta niemieckiego⁶. Aktora będącego zarówno obserwatorem, jak i aktywnym uczestnikiem wydarzeń na Zamojszczyźnie/południowej Chełmszczyźnie, który z „podpalacza” polsko-ukraińskiego antagonizmu w 1943, w pierwszej połowie następnego roku przeistoczył się w „strażaka”, podejmującego próby ugaszenia roznie-

⁴ M. Zajączkowski, *Ukraińskie podziemie...*; I. Hałagida, *Ukraińskie straty...*; T. Róg, „...i zostanie tylko pustynia”...

⁵ Zob. np. Z. Konieczny, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce (1942–1947)*, Przemyśl 2001; S. Jastrzębski, *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947*, Wrocław 2007; L. Kulińska, C. Partacz, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939–1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015; J. Makar, *Chołmszczyzna i Pidlaszczia w perszji połowyni XX stolittia. Istoryko-polityczna problematyka*, Lwiv 2003; *idem*, *Chełmszczyzna w latach okupacji niemieckiej* [w:] *Polska–Ukraina: trudne pytania*, t. 10, Warszawa 2006; W. Wjatorwycz, *Druha polsko-ukrajńska wojna 1942–1947*, Kyjiv 2011 (wyd. pol. *Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, Warszawa 2013); I.K. Patrylak, *„Wstań i borys! Słuchaj i wir...” Ukrajinske nacjonalistyczne pidpilla ta powstanskyj ruch (1939–1960 rr.)*, Lwiv 2012.

⁶ Dotychczas do niemieckiej perspektywy konfliktu polsko-ukraińskiego na Zamojszczyźnie/południowej Chełmszczyźnie w pierwszej połowie 1944 r., obok szerokiego ujęcia problemu przez Ryszarda Torzeckiego (*Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993), szczegółowo odnosili się w swoich artykułach np. Z. Mańkowski, *Niemiecki meldunek o zniszczeniu wsi w powiecie hrubieszowskim w wyniku walk ukraińsko-polskich z 1944 r.* [w:] *Wiek XX. Studia. Publicystyka. Wspomnienia*, Lublin 2008; M. Iwanyk, *Chołmszczyzna 1940-ch rokiv u nimeckij perspektywi na osnovi wybranych dokumentiv wermachtu* (dostęp 18 II 2021 r.), dostępny w Internecie: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/iwanek_m-kholm_region_in_1944-german_perspective-final.pdf; <https://ipn.gov.pl/pl/nauka/polsko-ukrainskie-forum/67969,Wystapienia-uczestnikow-V-Polsko-Ukrajnskiego-Forum-Historykow.html>.

conego przez siebie pożaru i opanowania w ten sposób niebezpiecznej sytuacji, która od pewnego czasu zaczęła stopniowo wymykać się spod kontroli.

W niniejszym artykule poświęciłem swoją uwagę dokumentom niemieckim, ponieważ wychodziłem z założenia, że powstały one w rezultacie chłodnej obserwacji, a następnie stosunkowo bezstronnej analizy walk polsko-ukraińskich na interesującym nas terenie w okresie od marca do czerwca 1944 r. W materiałach wytworzonych w tym czasie przez niemieckie władze cywilne (administracyjne), policyjne i wojskowe w dystrykcie lubelskim znajdziemy szereg odniesień do sytuacji politycznej oraz nastrojów i postaw miejscowej ludności (polskiej i ukraińskiej) w jego południowo-wschodniej części, która w pierwszej połowie 1944 r. została objęta gwałtownym konfliktem narodowościowym. Poddane analizie źródła niemieckie przynoszą informacje, niekiedy szczegółowe, o przebiegu i rezultatach walk polsko-ukraińskich w powiatach hrubieszowskim i zamojskim dystryktu lubelskiego. Należą do nich zarówno dokumenty wytworzone przez Urząd Gubernatora Dystryktu Lublin, jak i codzienne raporty sytuacyjne dowódcy policji porządkowej (Ordnungspolizei, Orpo) w dystrykcie lubelskim czy comiesięczne raporty sytuacyjne sztabu III Oddziału Konnego SS Policji w Chełmie. Ponadto sprawozdania miesięczne dotyczące położenia wojennego w GG, opracowywane przez dowództwo Okręgu Wojskowego GG (Wehrkreiskommando Generalgouvernement), a na niższym szczeblu przez dowództwo 372 Wyższej Komendy Polowej w Lublinie (Oberfeldkommandantur, OFK), która obejmowała obszar dystryktu lubelskiego. Ostatnie z wymienionych dokumentów o wojskowej proweniencji pochodzą ze zbiorów amerykańskich archiwów narodowych (National Archives and Record Administration, NARA) i zostały uprzednio wykorzystane przez Myroslawa Iwanyka⁷.

Natomiast w Archiwum Państwowym w Lublinie zachował się zbiór codziennych raportów sytuacyjnych dowódcy Orpo w dystrykcie lubelskim za interesujący nas okres od marca do czerwca 1944 r. Znajdują się w nim również bardzo interesujące comiesięczne raporty III Oddziału Konnego SS Policji w Chełmie⁸ z tego samego okresu. Ponadto pojedyncze dokumenty Szefa Urzędu Gubernatora Dystryktu Lublin odnoszące się do wypadków w powiecie hrubieszowskim z marca 1944 r. Wymienione źródła niemieckie pokazują, co administracja okupacyjna i władze policyjne wiedziały na temat przebiegu walk polsko-ukraińskich w południowo-wschodniej części dystryktu lubelskiego. Należy podkreślić, że Niemcy w równej mierze interesowali się działalnością podziemia polskiego i ukraińskiego na tym terenie, której z różnym skutkiem próbowali przeciwdziałać. Odnotowywali również ważniejsze akty terroru obu stron wobec ludności przeciwnika. Ponadto w związku z ogólną sytuacją wojenną sondowali nastroje obu zwaśnionych społeczności i ich stosunek do władz okupacyjnych i zbliżających się nieuchronnie Sowieców.

⁷ Zob. M. Iwanyk, *Chołmszczyzna 1940-ch rokiw...*

⁸ III Oddział Konny SS Policji (Polizei-Reiter-Abteilung III) w Chełmie, specjalna jednostka policyjna Orpo w sile batalionu (Truppenpolizei), utworzona w Poznaniu w połowie 1942 r. Na terenie dystryktu lubelskiego odpowiadała za „odcinek zabezpieczenia Bug” (Sicherungsabschnitt Bug), który został utworzony w lecie 1942 r. Sztab III Oddziału Konnego SS stacjonował w Chełmie, natomiast poszczególne szwadrony zostały rozmieszczone na terenie pododcinków (Unterabschnitt) w powiatach: bialskim (1 szwadron), chełmskim (2 szwadron) i hrubieszowskim (3 szwadron). Dowódcą jednostki był mjr Schupo Alfred Eggert, a po jego śmierci 7 III 1944 r. z rąk partyzantów BCh, Erich Wullbrandt. W latach 1942–1944 szwadrony III Oddziału Konnego SS brały udział we wszystkich większych akcjach antypartyzanckich i pacyfikacyjnych w powiatach nadbużańskich dystryktu lubelskiego.

DOKUMENTACJA ADMINISTRACJI CYWILNEJ

Interesujące informacje o wypadkach w Hrubieszowskim w okresie od 8 do 23 marca 1944 r. i stosunku do nich niemieckich władz cywilnych znajdujemy w dwóch dokumentach Urzędu Gubernatora Dystryktu Lublin z 31 marca 1944 r. Mam na myśli notatkę dla gubernatora dystryktu lubelskiego oraz dalekopis, w związku z którym wspomniana notatka została sporządzona, wysłany tego samego dnia z Wydziału ds. Ludności i Opieki Społecznej rządu GG w Krakowie do Lublina. W dokumencie rządu GG była mowa o telefonogramie wysłanym 23 marca 1944 r. do Centrali Ukraińskiego Komitetu Centralnego (UCK) w Krakowie przez dr. Wołodymyra Łewyckiego, zastępcę przedstawiciela UCK w dystrykcie lubelskim. Telefonogram ten zawierał informacje na temat akcji palenia przez polskie podziemie całych wsi ukraińskich w powiecie hrubieszowskim, która trwała nieprzerwanie od 19 do 23 marca 1944 r. Łewycki wymieniał w nim nazwy 10 spalonych miejscowości⁹. Na temat sprawców napadów stwierdzał zaś, że brali w nich udział „»goście« z Warszawy, Lwowa i z dystryktu lubelskiego”. Pisał w związku z tym w tonie alarmistycznym: „Ludność wiejska ucieka we wszystkie strony. Północna część powiatu hrubieszowskiego jest zagrożona. Komitet pomocy z Hrubieszowa [Ukraiński Komitet Pomocy, UDK – M.Z.] nie dysponuje wystarczającymi środkami, aby pomóc niefortunnym ofiarom, potrzebna jest interwencja wobec setek martwych osób”. Dlatego 31 marca z Wydziału ds. Ludności i Opieki Społecznej rządu GG w Krakowie zwracano się z prośbą do odpowiednich komórek istniejących przy Urzędzie Gubernatora Dystryktu Lublin „o wyrażenie stanowiska i sprawozdanie o obecnej sytuacji w powiecie hrubieszowskim”. Ponadto zwracano uwagę, aby w przyszłości „tego rodzaju informacje przekazywano [...] bez zwłoki”¹⁰.

W związku z powyższym szef Urzędu Gubernatora Dystryktu Lublin jeszcze tego samego dnia skontaktował się telefonicznie ze starostą hrubieszowskim (Kreishauptmannem) Otto Bussem, a następnie na podstawie meldunku starosty sporządził notatkę dla gubernatora dystryktu lubelskiego Richarda Wendlera. Z informacji uzyskanej od starosty hrubieszowskiego na temat sytuacji w powiecie wynikało, że do 23 marca tego roku w południowej jego części spłonęło „w sumie [...] 25 wiosek. Zginęło około 2500 Ukraińców i 500–600 Polaków”. W niemieckim dokumencie podkreślano, że w tym czasie „największą część wiosek podpalili Polacy, mniejszą część Ukraińcy” oraz że z napadniętych miejscowości „zniknęły wszystkie zwierzęta”. Ponadto była mowa o 56 ciężko rannych Ukraińcach, których umieszczono w okolicznych lazaretach, oraz o 30 niezdolnych do pracy starcach i 65 osieroconych małych dzieciach, którymi miał się zająć hrubieszowski UDK. Jednocześnie zgłaszano potrzebę uzyskania dla komitetu ukraińskiego w Hrubieszowie środków finansowych w postaci specjalnej

⁹ Były to: Bereść w gm. Mołodiatycze; Marysin, Witków, Żabcze w gm. Poturzyn; Oszczów w gm. Dołhobyczów; Kościaszyn, Liski w gm. Waręż; Masłomęcz, Mieniany, Kozodawy w gm. Mieniany.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Urząd Gubernatora Dystryktu Lublin (Gouverneur des Distrikts Lublin), 3, Dalekopis Wydziału Ludności i Opieki Społecznej rządu GG w Krakowie do Urzędu Gubernatora Dystryktu Lublin, 31 III 1944 r., b.p.

zapomogi w wysokości 20–30 tys. złotych oraz prośbę o specjalny przydział żywności. Natomiast odnośnie do losu większości ukraińskich uchodźców informowano, że znaleźli oni schronienie u krewnych i znajomych¹¹.

DOKUMENTACJA POLICJI I WOJSKA

Analogiczną do niemieckich władz administracyjnych ocenę sytuacji w powiecie hrubieszowskim w marcu 1944 r. odnajdujemy w materiałach policji niemieckiej, a dokładniej w dokumentach jednostki odpowiadającej za „odcinek zabezpieczenia Bug” (Sicherungsabschnitt Bug). Mam na myśli dwa raporty sytuacyjne za okres od 26 lutego do 25 marca 1944 r. III Oddziału Konnego SS Policji w Chełmie. Pierwszy, datowany na 23 marca 1944 r., został sporządzony w dowództwie 3 szwadronu wspomnianej jednostki w Hrubieszowie, natomiast drugi powstał 25 marca w sztabie jednostki w Chełmie. W pierwszym ze wspomnianych dokumentów zwracano uwagę, że w okresie sprawozdawczym konflikt polsko-ukraiński znacznie się zaostriżył. Podkreślano, że punktem zwrotnym w porównaniu z poprzednimi miesiącami na odcinku zabezpieczenia 3 szwadronu był 10 marca 1944 r. Od tego momentu stwierdzano: „sytuacja polityczna [...] stała się zdecydowanie bardziej napięta”. O przebiegu i charakterze konfliktu narodowościowego w Hrubieszowskiem pisano w tym czasie: „W rejonach czysto ukraińskich dochodzi do wystąpień czysto polskich band, które w sposób brutalny i bezwzględny rabują, mordują i płądrują Ukraińców. Na terenach z przeważającą polską ludnością to samo czynią bandy ukraińskie. W okresie 8–23 III 1944 [r.] około piętnaście razy doszło do wystąpień band w sile 200–400 osób. Podpalały one miejscowości i w najbrutalniejszy sposób mordowały i rabowały ludność”. Niemniej zwracano uwagę, iż „szczególnie polska ludność żyje w ciągłej obawie, że będzie wymordowana przez Ukraińców”, oraz że „szczególnie ludność ukraińska nieskora jest do pomocy i niechętnie wypełnia niemieckie zarządzenia”¹².

Również w raporcie sztabu jednostki z 25 marca 1944 r. stwierdzano, że w związku z konfliktem narodowościowym odnotowano bardzo silną aktywność „band” na terenie powiatu hrubieszowskiego. Podkreślano przy tym, że w walkach tych „przeważa element polski. Pałają one całe wsie, niszczą zwierzynę i mordują ludność ukraińską”. Obraz nieszczęścia dopełniała informacja o zwierzętach ze spalonych miejscowości, które „błąkają się bezpańsko po okolicy”, a część z nich „zdycha – jak podkreślano – ze szkoda dla gospodarki [III Rzeszy – M.Z.]”. Istotna uwaga dotyczyła charakteru walk polsko-ukraińskich. „W sposób niewytłumaczalny – pisano – bandy ukraińskie i polskie schodzą sobie z drogi, wskutek czego pomiędzy bandami tylko z rzadka dochodzi do wymiany ognia”. Ponadto zwracano uwagę, że niektóre „bandy” są dobrze uzbrojone i bardzo silne, licząc nieraz

¹¹ APL, Urząd gubernatora Dystryktu Lublin (Gouverneur des Distrikts Lublin), 3, Notatka, 31 III 1944 r., b.p.

¹² APL, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny dowództwa 3. szwadronu (Dienststelle Feldpostnummer 16107 D) za okres 26 II–25 III 1944 r., 23 III 1944 r., k. 181–182.

300–400 osób. W przywołanym dokumencie odnotowano prawdopodobnie aktywność galicyjskiego kurenia UNS/UPA Tarasa Onyszkewycza „Hałajdy”, jak również dezercję załóg tamtejszych posterunków policji ukraińskiej w służbie niemieckiej w związku z jego pojawieniem się na tym terenie. „Na odcinku południowym – pisano – w ostatnich dniach uaktywniła się licząca 300 osób banda ukraińska. Należy założyć, że jej zamiarem jest wzięcie odwetu na ludności polskiej. Jak dotąd banda nie podjęła jeszcze żadnych działań. Być może dołączyły do niej ukraińskie posterunki policji, które zbiegły przed kilku dniami w południowej części powiatu”. Interesująca wydaje się również konstatacja autora przytaczanego raportu na temat stosunku polskiej i ukraińskiej partyzantki w tym czasie do kolonistów niemieckich z „Aktion in Zamosc” (jesień 1942–lato 1943): „Prowadzące narodowościową walkę bandy zachowują się bardzo wstrzemięźliwie wobec ludności niemieckiej, parokrotnie zdarzyło się, że podczas napadów zabierano jedynie broń i amunicję, a napadniętych pozostawiano w spokoju”¹³.

Jakościową zmianę sytuacji na terenie objętym walkami narodowościowymi policja niemiecka odnotowała w okresie od 26 marca do 25 kwietnia 1944 r. Dano temu wyraz w trzech raportach: dowództw 3 szwadronu z 21 kwietnia, 1 szwadronu przypuszczalnie z 25 kwietnia oraz sztabu III Oddziału Konnego SS Policji w Chełmie z 26 kwietnia. W pierwszym z nich zwracano uwagę: „Walka narodowościowa pomiędzy Polakami i Ukraińcami przyjęła bardzo ostre formy. W ostatnich tygodniach dochodziło głównie do palenia polskich majątków. Czyniły to zapewne bandy ukraińskie, gdyż także ludność ukraińska mówi o tym, że majątki te musiały zostać spalone, aby nie mogły służyć jako schronienie dla polskiego ruchu oporu”. Interesująca obserwacja dotyczyła stosunku miejscowej ludności do władz niemieckich. „Na południu powiatu hrubieszowskiego Ukraińcy coraz bardziej starają się usamodzielniać. Chcą się uniezależnić od niemieckich instancji (starosta, powiatowy przedstawiciel rolników). Pewna ukraińska wioska zwróciła się do powiatowego przedstawiciela rolników z postulatem, aby przejściowo nie wysyłać na jej teren żadnych instancji niemieckich, gdyż sama rozprawi się z polskimi bandami”. Podkreślano również, iż „polska ludność żyje w ciągłej obawie, że będzie wymordowana przez Ukraińców. Choć nastąpiła stabilizacja frontu, to nie można mówić, że doszło do uspokojenia się ludności. Chęć do wspierania niemieckiej administracji jest wśród Polaków znacznie większa niż wśród Ukraińców”. We wspomnianym dokumencie była też mowa o katastrofalnej sytuacji gospodarczej w południowej części powiatu, gdzie „75% wsi jest spalonych, a mieszkańcy pozostałych [...] w większości uciekli”¹⁴. W raporcie sytuacyjnym dowództwa 1 szwadronu z tego samego okresu podano zaś informację o zniszczeniu „wspólnie z Wehrmachtem i żandarmerią zmotoryzowaną wielkich band polskich i sowiecko-rosyjskich”. Wzmiankowano o operacji przeprowadzonej 27 marca 1944 r. w okolicach wsi Łasków, kiedy to „w wymianie ognia udało się zastrzelić 75 pol-

¹³ APL, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny sztabu jednostki za okres 26 II–25 III 1944 r., Chełm, 25 III 1944 r., k. 173–174.

¹⁴ APL, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny dowództwa 3. szwadronu (Dienststelle Feldpostnummer 16107 D) za okres 26 III–25 IV 1944 r., 21 IV 1944 r., k. 192.

skich bandytów”¹⁵. Natomiast w dokumencie przygotowanym 26 kwietnia 1944 r. w sztabie jednostki w Chełmie alarmowano, że w południowej części tzw. odcinka zabezpieczenia Bug „bandyci są w pełni panami sytuacji. Doszło do tego, że kilka wielkich band w sile do 400 ludzi zajęło całe miejscowości i zablokowało hermetycznie dostęp do nich. Z wielu miejscowości uciekli wójtowie i sołtysi; administrowane są one teraz przez bandytów”. W tym czasie po stronie podziemia ukraińskiego dostrzeżono tendencję do formowania się w „wielkie bandy, które po brutalnych akcjach [wobec polskiej ludności – M.Z.] często ponownie się rozwiązują. Często więc bandy, których pierwotnym zadaniem było zwalczanie niemczyzny, podejmują także walkę przeciw Polakom względnie przeciw Ukraińcom [w nomenklaturze OUN-B »ukraińsko-bolszewickim agentom« – M.Z.]”. W przypadku „band ukraińskich” stwierdzano ponadto: „z dnia na dzień przyjmują one coraz bardziej antyniemiecką postawę”¹⁶.

O ile w raporcie sytuacyjnym dowództwa 3 szwadronu z 23 maja 1944 r. sytuację polityczną na jego odcinku zabezpieczenia uznano za podobną do tej w miesiącach ubiegłych, to już w odniesieniu do walk między Polakami i Ukraińcami dostrzeżono istotną zmianę w stosunku do kwietnia. Pisano bowiem, że między 26 kwietnia a 25 maja 1944 r. „nie odnotowano aktywności wielkich, liczących kilkuset ludzi band”, jak to miało miejsce wcześniej. Podkreślano również, że „nie miały miejsca większe konfrontacje”. Z treści niemieckiego dokumentu można było odnieść wrażenie o pewnym ustabilizowaniu się sytuacji na froncie polsko-ukraińskiej wojny partyzanckiej na Zamojszczyźnie/południowej Chełmszczyźnie. Stwierdzano, że w południowej części powiatu hrubieszowskiego „nadal przebywają bandy ukraińskie, natomiast na północy operują bandy polskie”. Ponadto zakładano, że do polskich „band” w mniejszych grupach mogli dołączyć partyzanci sowieccy. Wynikało to z meldunków, w których była mowa, że „[bandyci] używają po części języka polskiego a po części rosyjskiego”. Niemniej w punkcie poświęconym nastrojom i zachowaniu ludności zwracano uwagę: „Szerokie masy ludności polskiej nadal żyją w ustawicznym strachu przed [...] ukraińskimi bandami”. Najpewniej z tego powodu „Chęć wspomagania niemieckiej administracji – pisano – jest wśród Polaków tak jak wcześniej większa niż wśród Ukraińców”¹⁷.

Sytuacja w powiecie hrubieszowskim uległa zdecydowanej poprawie w czerwcu 1944 r., co potwierdzał raport sytuacyjny dowództwa 3 szwadronu z 23 czerwca. Czytamy w nim: „Walka narodowościowa pomiędzy Polakami a Ukraińcami w miesiącu sprawozdawczym całkowicie ustała”. Wpływ na to miało niewątpliwie rozlokowanie jednostek

¹⁵ APL, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny dowództwa 1. szwadronu (Dienststelle Feldpostnummer 16107 B) za okres 26 III–25 IV 1944 r., przypuszczalnie 25 IV 1944 r., k. 187. Chodzi o zwycięskie stracie z partyzantami BCh Stanisława Basaja „Rysia” pod Łaskowem i Smoligowem, w którego następstwie doszło do pacyfikacji miejscowości Smoligów (ponad 200 zamordowanych polskich i ukraińskich chłopów), Kolonia Ameryka i Kolonia Olszynka stanowiących oparcie dla bechowskiej partyzantki. Batalion „Rysia” po tych wydarzeniach opuścił powiat hrubieszowski i przeszedł do lasów Puszczy Solskiej.

¹⁶ APL, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny sztabu jednostki za okres 26 III–25 IV 1944 r., Chełm, 26 IV 1944 r., k. 184.

¹⁷ APL, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny dowództwa 3. szwadronu (3. Schwadron) za okres 26 IV–25 V 1944 r., Hrubieszów, 23 V 1944 r., k. 204–205.

Wehrmachtu w wielu wsiach i gminach na odcinku zabezpieczenia 3 szwadronu. Co prawda zwracano uwagę, że „w odniesieniu do gmin, gdzie przebywają bandy, jest to jedynie wyczekiwanie i po odejściu Wehrmachtu aktywność band znowu się ożywi”. Niemniej w okresie od 26 maja do 25 czerwca 1944 r. odnotowano jedynie niewielką aktywność „band”, przeważnie słabych grup liczących do 20 osób, które rabowały okoliczną ludność z żywności i odzieży. Również „UPA – pisano – zachowywała się pasywnie” na południu powiatu hrubieszowskiego. Podkreślano, że „zarówno polski ruch oporu jak i UPA zaprzestały palenia miejscowości bądź zagród”. Ponadto dowódca 3 szwadronu konstatował: „Po wycofaniu się Kampfgruppe Aßmus¹⁸, składającej się wyłącznie z Ukraińców, w bezpośrednim sąsiedztwie Hrubieszowa nastąpiło moim zdaniem istotne uspokojenie. Ludność twierdzi często, że obecność Kampfgruppe Asmuß sprzyjała bezwzględności Ukraińców przy paleniu miejscowości, rabunku i grabieży oraz trzymała Polaków do tego stopnia w szachu, że aktywność band [ukraińskich – M.Z.] w miesiącach kwiecień i maj przybrała najwyższe rozmiary”. Niemieckie władze policyjne odnotowały również powroty części Polaków do swoich miejscowości na południu powiatu hrubieszowskiego i podejmowany przez nich wysiłek prowizorycznej odbudowy własnych zagród zniszczonych w czasie walk narodowościowych. Podkreślano przy tym: „Zmniejszenie się aktywności band poprawiło nastroje ludności polskiej”¹⁹.

Również w raporcie sztabu III Oddziału Konnego SS Policji z 26 czerwca 1944 r. zwracano uwagę, że w okresie sprawozdawczym całkowicie ustały walki polsko-ukraińskie na terenie powiatu hrubieszowskiego. W odniesieniu do sprawy działalności ULS doprecyzowano, że jego obecność i związana z tym – w opinii ludności polskiej – bezwzględność Ukraińców w rozprawie z Polakami zmusiła tych drugich „do kroków mających takie postępowanie ukrócić”. W przywołanym dokumencie niemieckim znalazła się również interesująca, choć nie do końca jasna konstatacja w odniesieniu do nastrojów i zachowania ludności: „Inwazja [nadejście frontu wschodniego – M.Z.] i początek odwetu [polskiego wobec Ukraińców? – M.Z.] wywołały także u lokalnej ludności żywe zainteresowanie, lecz ogólnie panuje przekonanie, że Niemcy są za słabe, aby móc skutecznie kontynuować wojnę”²⁰. Niemniej w innym niemieckim raporcie z tego okresu w punkcie dotyczącym nastroju i zachowania ludności została zawarta diametralnie inna ocena sytuacji. „Z niezmienną ostrością – pisano – prowadzona jest walka narodowościowa pomiędzy Polakami i Ukraińcami. Zwłaszcza u Polaków nastroje można określić jako ponure”²¹.

Istotne szczegóły, niezbędne do rekonstrukcji ówczesnych wydarzeń, znajdujemy również w dokumentach Wehrmachtu. Na przykład w sprawozdaniu wspomnianej już

¹⁸ Ukraiński Legion Samoobrony (ULS, Kampfgruppe Aßmus), kolaboracyjna ukraińska formacja policyjna złożona z byłych partyzantów OUN Andrija Melnyka (OUN-M) pochodzących z Wołynia. Od lutego do lipca 1944 r. jednostka ukraińska stacjonowała w okolicy Hrubieszowa. W tym czasie, oprócz walk z polską i sowiecką partyzantką, ULS brał także udział w niemieckich akcjach pacyfikacyjnych.

¹⁹ APL, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny dowództwa 3. szwadronu (3. Schwadron) za okres 26 V–25 VI 1944 r., Hrubieszów, 23 VI 1944 r., k. 216.

²⁰ APL, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny sztabu jednostki za okres 26 V–25 VI 1944 r., Chełm, 26 VI 1944 r., k. 207–208.

²¹ APL, III Oddział Konny SS Policji w Chełmie (SS-Polizei-Reiterabteilung III in Cholm), 38, Raport sytuacyjny za okres 26 V–25 VI 1944 r., po 25 VI 1944 r., k. 210.

Wyższej Komendy Polowej w Lublinie z 29 kwietnia 1944 r., które obejmowało okres od 16 marca do 15 kwietnia tego roku, była mowa w sumie o 3120 polskich i ukraińskich ofiarach cywilnych i 82 wsiach spalonych w powiecie hrubieszowskim w rezultacie walk polsko-ukraińskich²². Powyższa szczegółowa informacja, najpewniej po uzupełnieniu o dane pochodzące z innych źródeł, została następnie przetworzona w dowództwie Okręgu Wojskowego GG do postaci, którą zawarto w ogólnym sprawozdaniu za kwiecień 1944 r. Czytamy w nim: „W powiecie hrubieszowskim szalały walki między Ukraińcami i Polakami. Zakończyły się one zniszczeniem [przez Niemców – M.Z.] polskiej bandy [Stanisława] Basaja [„Rysia” – M.Z.] i wypędzeniem [przez banderowców – M.Z.] wszystkich Polaków z powiatu. Bandy ukraińskie zapewniają teraz spokój i porządek w okolicy [bezpieczeństwo ludności ukraińskiej – M.Z.] oraz czują respekt przed Wehrmachtem i policją”²³. Ostatnie stwierdzenie stało jednak w sprzeczności z oceną ówczesnej sytuacji dokonaną przez władze policyjne.

Z ważniejszych natomiast wypadków dziennych w marcu i następnych wiosennych miesiącach 1944 r. Niemcy odnotowali zarówno bardzo silną akcję antyukraińską AK i BCh, jak również odpowiedź na nią lokalnych bojówek UNS, Chełmskiego Legionu Samoobrony (ChLS)²⁴ czy jednostek kolaboracyjnych (policji ukraińskiej, ULS, 5 pułku policji SS²⁵), nasilenie akcji antypolskiej na południowej Chełmszczyźnie z udziałem galicyjskich i wołyńskich oddziałów UNS/UPA, w końcu będące ich następstwem walki prowadzone w czasie polsko-ukraińskiej wojny partyzanckiej mające szczególnie duże natężenie w kwietniu i maju 1944 r. Dość szczegółowo zostały one opisane w codziennych raportach sytuacyjnych dowódcy Orpo w dystrykcie lubelskim.

Na przykład o przebiegu i charakterze zakrojonych na dużą skalę wystąpień antyukraińskich podziemia polskiego w powiecie hrubieszowskim w raporcie sytuacyjnym dowódcy Orpo z 10 marca 1944 r. czytamy: „W nocy [z 9] na 10 III [1944 r.] bandyci zaatakowali ukraińskie wioski Sahryń, Miętkie i Turkowice [...], mordowano mieszkańców, a wsie podpalono. Ukraiński posterunek policji w Sahryniu został zaatakowany ogniem z karabinów maszynowych, lecz policjantom udało się przebić. Część obsady 10 III [1944 r.] ok. godz. 7.30 dotarła do Hrubieszowa. Według ich relacji ogólna liczebność bandy wynosi około 400 ludzi, część jej członków używa koni. Część bandy 9 III [1944 r.] przeniosła się z powiatu zamojskiego [chodzi o oddziały partyzanckie z Obwodu Tomaszowskiego AK – M.Z.] do powiatu hrubieszowskiego”²⁶.

W podobnym tonie w przywołanym dokumencie niemieckim zostały zaprezentowane informacje na temat wypadków we wsiach Szychowice, Turkowice i Kolonia Brzezina.

²² M. Iwanyk, *Chołmszczyzna 1940-ch rokiw...*, s. 27.

²³ Za: M. Iwanyk, *Chołmszczyzna 1940-ch rokiw...*, s. 27–28.

²⁴ Chełmski Legion Samoobrony (ChLS, Ukrainische Selbstschutz/Ortschutz), ukraińska formacja paramilitarna na Chełmszczyźnie o charakterze samoobronnym. Powstała w połowie 1942 r. za zgodą władz niemieckich z inicjatywy UDK w Hrubieszowie. ChLS miał powiązania ze środowiskiem petlurowskim, w tym z dowodzoną przez Tarasa Borowcia „Bulbę”, operującą na Wołyniu do przełomu lata i jesieni 1943 r. tzw. pierwszą UPA/Ukraińską Armią Ludowo-Rewolucyjną (UNRA), jak również z OUN-M.

²⁵ 5 pułk policji SS złożony był z ochotników z pierwszego zaciągu do dywizji SS „Galizien”.

²⁶ APL, Ortskommandantur I/524, 23, mf. 113, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 10 III 1944 r., b.p.

Pisano bowiem, że 10 marca o godz. 2.30 w nocy miejscowość Szychowice została zaatakowana przez około 200 „bandytów”, którzy „podpalili wieś oraz zaczęli rabować i mordować. Bandyci – stwierdzano – nosili cywilne ubrania i mówili po polsku. Przybyli z kierunku Małkowa”. Również w Turkowicach około godz. 3.00 w nocy 10 marca pojawiła się „nieznana liczba bandytów”, którzy „podpalili wieś, zaczęli ją plądrować i mordować ludzi”. W świetle niemieckiego raportu także Kolonia Brzezina „została spalona, [a] mieszkańcy wymordowani”. W odniesieniu do przebiegu zdarzeń w tej miejscowości pisano, że podobno jej mieszkańcy „nie zostali zastrzeleni, lecz zaszytyletowani [zakłuci bagnietami? – M.Z.]”. Również w tym przypadku napastnicy „mówili po polsku i nosili cywilne ubrania”²⁷.

Należy podkreślić, że raport niemiecki z 10 marca 1944 r. burzy obraz wyłaniający się z polskich relacji (żołnierzy AK uczestników wystąpień antyukraińskich²⁸) na temat przebiegu akcji na Sahryń i wielogodzinnej silnej obrony tamtejszego posterunku policji ukraińskiej. Potwierdza on bowiem świadectwo Zinajdy Małymon, jednej z niedoszłych ofiar akcji na Sahryń, złożone pracownikom hrubieszowskiego UDK po kilku tygodniach od napadu, które podważało tezę dotyczącą obrony posterunku²⁹. Źródło niemieckie pośrednio dowodzi, że jednym z celów polskiej akcji z 10 marca był zamiar zabicia jak największej liczby ukraińskich cywilów w zaatakowanych miejscowościach.

W codziennych raportach dowódcy Orpo w dystrykcie lubelskim z marca i kwietnia 1944 r. była również mowa o poważniejszych wystąpieniach partyzantki ukraińskiej przeciwko ludności polskiej. W jednym z nich pisano o napadzie, jaki miał miejsce 15 marca o godz. 1.30 w nocy na stację kolejki wąskotorowej w Gozdowie, gdzie według danych niemieckich „uzbrojeni bandyci” zastrzelili w budynku sąsiadującym z dworcem 27 Polaków i 4 Ukraińców. Wśród zabitych było 22 pracowników kolei. Ponadto, jak stwierdzano, napastnicy zdemolowali biura i zniszczyli na stacji urządzenia telefoniczne i sygnaliza-

²⁷ APL, Ortskommandantur I/524, 23, mf. 113, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 10 III 1944 r., b.p.

²⁸ Zob. np. *Związek Walki Zbrojnej–Armia Krajowa w Obwodzie Tomaszów Lubelski. Relacje, wspomnienia, opracowania, dokumenty*, oprac. I. Caban, Lublin 1997; I. Caban, *Na dwa fronty...*

²⁹ Relację na ten temat 26 IV 1944 r. złożyła pracownikom hrubieszowskiego UDK ocalała z pacyfikacji miejscowości wsi Pasięka Zinajda Małymon, która krytycznego dnia wraz z rodziną przebywała w Sahryniu: „W drodze do posterunku [...] ranili mnie w obydwie nogi. Mama wzięła mnie na ręce i zaniósła na posterunek. W posterunku – twierdziła – było dużo dzieci. Za jakiś czas przyszli bandyci i zaczęli dobijać się do drzwi i krzyczeć, gdzie jest policja. Policji na posterunku nie było. Bandyci zabrali z chlewów [...] świnię i pojechali. Druga grupa bandytów przyszła pod posterunek i krzychała, żeby otworzyć im drzwi. Zagrozili, że będą podkładać miny pod posterunek. Ludzie zaczęli uciekać na górę. Wówczas bandyci zaczęli strzelać [...]. Strzelali kulami rozrywającymi. [...] Wyrąbali drzwi na dole i wdali się na górę [...] pozabijali wszystkich mężczyzn... Kobiety z dziećmi zegnali na dół, a na górze podłożyli ogień. Pytali kobiety o kenkarty, która pokazała, zabijali na miejscu. [Kobiety] bez kenkart powyganiały na dwór. Pytali, gdzie jest policjny schron. Wzięli mnie, żebym im pokazała. [...] Oprowadzali mnie po innych podwórzach i kazali pokazywać [schrony], ale ja nie pokazywałam, bo nie wiedziałam, gdzie są schrony. [...] Jeden z nich strzelił do mnie, raniał mnie w głowę i upadłam. Bandyta strzelił jeszcze raz i trafił w rękę. [...] Bandyci myśleli, że nie żyję i odeszli” – za: J. Makar, M. Hornyj, W. Makar, A. Saluk, *Wid deportacji do deportacji. Suspilno-polityczne zhyttia chołmskopidlaških ukrajinciw (1915–1947). Doslidzennia. Spohady. Dokumenty*, t. 1: *Doslidzennia*, Czerniwc 2011, s. 529–530; Świadectwo Ziny Małymon dotyczące zniszczenia wsi Sahryń, Hrubieszów, 26 IV 1944 r. [w:] *Polsko-ukrajński stosunki w 1942–1947 rokach u dokumentach OUN ta UPA*, t. 1: *Wijna pid czas wijny. 1942–1945*, oprac. W. Wjatrowycz, Lwiv 2011, s. 389–390.

cyjne, paraliżując tym samym ruch kolejowy³⁰. W innym zaś informowano o napadzie 18 marca na wieś Tarnoszyn, gdzie zostało zamordowanych 47 Polaków, a 7 odniosło ciężkie rany. Napastnicy, jak pisano, występujący w mundurach Wehrmachtu i policji niemieckiej (ukraińskiej?) podpalili we wsi 48 zagród (43 polskie i 5 ukraińskich)³¹. W jednym z dokumentów Orpo wzmiankowano również o wypadkach we wsi Ostrów z 30 marca. Według niemieckich danych wywiadowczych napadu miała dokonać niezidentyfikowana „banda” w sile około tysiąca osób (kureń „Hałajdy”), która następnie „wycofała się przez rzekę Sołokija do lasów koło Waniowa i Prusinowa” na teren dystryktu Galicja. W ocenie Niemców wspomniana miejscowość została przez tę „bandę” całkowicie zniszczona³².

W odniesieniu do napadów banderowców na polskie osiedla podkreślano niekiedy prymitywny i bezwzględny charakter zbrodni popełnianych podczas nich na ludności polskiej. Informacje takie pojawiły się na przykład w raporcie dowódcy Orpo w dystrykcie Lublin z 6 kwietnia 1944 r., dotyczącym m.in. wypadków z poprzedniego dnia we wsi Łubcze. Stwierdzano w nim, że napadu na tę miejscowość dokonało około 150 „bandytów” uzbrojonych w broń maszynową, karabiny ręczne i pistolety. Ustalono również przebieg zbrodni popełnionej wówczas na mieszkańcach wsi. Według Niemców siedmiu „bandytów w mundurach SS popędziło część mieszkańców do dołu, gdzie ich rozstrzelano względnie zatłuczono”. Inni mieszkańcy Łubcza próbujący uciekać z płonącej wsi ginęli od kul napastników lub byli zabijani w inny sposób. Niemieccy żandarmi z posterunku w Jarczowie doliczyli się w sumie zwłok 76 osób. Niemniej z powodu spalenia 9/10 wsi, podobnie jak większej części inwentarza żywego, ostateczną liczbę ofiar napadu niemieckie władze policyjne szacowały na wyższą, gdyż spodziewano się jeszcze odnaleźć zgłone ciała pod zgliszczami. W ocenie Niemców sprawcą napadu, podpalenia i mordu na chłopach w Łubczu była „banda ukraińska”, która „nadeszła ze wschodu, przechodząc przez powiat hrubieszowski w kierunku północno-wschodnim [zachodnim? – M.Z.]”³³.

W następnych wiosennych miesiącach 1944 r. niemieckie władze policyjne nadal odnotowywały ważniejsze wypadki na froncie polsko-ukraińskiej wojny partyzanckiej w południowo-wschodniej części dystryktu lubelskiego. Na przykład napad na Cieszanów z 3 maja i spalenie miasteczka prawie w całości, o co Niemcy posądzali polskie podziemie, choć w istocie sprawcami byli partyzanci ukraińscy³⁴. Akcję na Nabroź przeprowadzoną 19 maja przez „bandytów”, których przynależności narodowej nie określono w niemieckim dokumencie (sprawcami byli partyzanci UNS/UPA z Galicji Wschodniej i Wołynia), gdzie według niepotwierzonego meldunku „dojść miało do rozstrzelania

³⁰ APL, Ortskommandantur I/524, 23, mf. 113, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 16 III 1944 r., b.p.

³¹ APL, Ortskommandantur I/524, 23, mf. 113, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 21 III 1944 r., b.p.

³² APL, Ortskommandantur I/524, 24, mf. 113, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 3 IV 1944 r., b.p.

³³ APL, Ortskommandantur I/524, 24, mf. 113, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 6 IV 1944 r., b.p.

³⁴ APL, Ortskommandantur I/524, 25, mf. 113, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 6 V 1944 r., b.p.

mieszkańców (ok. 100 ofiar)³⁵. W końcu walki polsko-ukraińskiej z 21 maja o Narol, Lipsko i Jędrzejówkę³⁶. Niemcy posiadali również wiedzę na temat koncentracji polskich oddziałów przed akcją zaczepną z 2 czerwca 1944 r. w rejonie Rzeczyca, Ulhówka i Dąbrowy, w celu przejęcia inicjatywy na froncie polsko-ukraińskim na Zamojszczyźnie/południowej Chełmszczyźnie³⁷. Ostatnie poważniejsze wystąpienia obu stron zostały odnotowane w materiałach niemieckich w czerwcu 1944 r. To znaczny napad z 10 na 11 czerwca dużego polskiego oddziału na wieś Słoboda w pobliżu Tarnogrodu. Zabito wówczas 14 i raniono 2 Ukraińców, dokonano także rabunku koni i wozów³⁸. Drugi odnotowany atak to napad na pociąg pod Zatyłem z 16 czerwca, kiedy po wylegitymowaniu i dokonaniu selekcji pasażerów ukraińscy partyzanci zabili 40 i ranili 4 jadące nim osoby polskiej narodowości, puszczając wolno jedynie Ukraińców i żołnierza niemieckiego³⁹.

Na koniec warto dodać, że Niemcy, pragnąc utrzymać spokój na bezpośrednim zapleczu frontu, starali się przeciwdziałać zarówno akcjom polskich, jak i ukraińskich „band”, które plądrowały i paliły wsie i majątki ziemskie (w części przekształcone w Liegenschafty) oraz mordowały ich mieszkańców, uniemożliwiając ściąganie kontyngentów. Ponadto zwalczali partyzantkę sowiecką, której głównym celem była działalność dywersyjna na liniach komunikacyjnych w strefie przyfrontowej. Przykładem tego typu działań władz niemieckich były wypadki, do jakich doszło na pograniczu dystryktów Lublin i Galicja wiosną 1944 r. Była o nich mowa w dokumentach podziemia polskiego i ukraińskiego. Stąd wiemy, że w drugiej połowie kwietnia 1944 r. dowódca SS i policji w dystrykcie lubelskim wydał specjalną odezwę do oddziałów UNS/UPA z Galicji i Wołynia operujących w tym czasie na południowej Chełmszczyźnie. Władze niemieckie wzywały w niej „ukraińskie oddziały zbrojne z Galicji i Wołynia”, aby zaprzestały napadów na „spokojną wiejską ludność polską” i opuściły powiat hrubieszowski, udając się na powrót na tereny zabużańskie, na które „tymczasowo wdarli się bolszewicy” i gdzie „panuje terror NKWD”. Tam bowiem ukraińską partyzantkę miała czekać „ciężka i odpowiedzialna praca – wyniszczanie bolszewików”. Pisano, że w razie zignorowania przestrogi i kontynuowania napadów na Polaków w Hrubieszowskiem „niemiecka władza będzie zmuszona postąpić w taki sam sposób jak postąpiła z polską terrorystyczną bandą Basaja”⁴⁰. Mimo to partyzantka banderowska nie zaprzestała akcji depolonizacyjnej na południowej Chełmszczyźnie

³⁵ APL, Ortskommandantur I/524, 25, mf. 113, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 20 V 1944 r., b.p.

³⁶ APL, Ortskommandantur I/524, 25, mf. 113, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 22 V 1944 r., b.p.

³⁷ Chełmska Biblioteka Publiczna (dalej: ChBP), zespół II/40.3, dok. 3, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 3 VI 1944 r., k. 6.

³⁸ ChBP, zespół II/40.3, dok. 13, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 13 VI 1944 r., k. 3; *ibidem*, zespół II/40.3, dok. 14, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 14 VI 1944 r., k. 6.

³⁹ ChBP, zespół II/40.3, dok. 18, Dowódca policji porządkowej w dystrykcie lubelskim, Codzienny raport sytuacyjny, Lublin, 18 VI 1944 r., k. 5.

⁴⁰ Library and Archives Canada (dalej: LAC), Volodymyr Kubijovic fonds, MG 31, D 203, 27/16, Odezwą dowódcy SS i policji w dystrykcie lubelskim GG do partyzantów ukraińskich w powiecie hrubieszowskim, kwiecień 1944 r., b.p. Por. ChBP, Prasa konspiracyjna, 87, nr 413, „Agencja Informacyjna »Wies«” nr 19 (61), 2 VI 1944 r., k. 10.

i sąsiadujących z nią terenach Galicji Wschodniej⁴¹. Dlatego również groźby niemieckie pod jej adresem nie pozostały bez pokrycia. Z faktem tym należy wiązać m.in. wypadki w pobliżu Uhnowa z 11 maja 1944 r. Wtedy zostało zaatakowane i częściowo rozbite przez jednostkę Wehrmachtu zgrupowanie UNS/UPA dowodzone przez Myrosława Onyszkewycza „Bohdana”, które stacjonowało w miejscowościach Karów i Wandzin⁴².

WNIOSKI KOŃCOWE

Źródła niemieckie zdają się potwierdzać wysokość strat osobowych i materialnych poniesionych na Zamojszczyźnie/południowej Chełmszczyźnie w okresie marzec–czerwiec 1944 r. przez ludność obu walczących stron. Liczby podawane w czasie bieżącym przez czynniki niemieckie korespondują w dużym stopniu z danymi OUN-B⁴³, polskiego podziemia⁴⁴, terenowych agend UCK⁴⁵ i Rady Głównej Opiekuńczej⁴⁶. Są też w dużym stopniu zgodne z ustaleniami Igora Hałagidy, który poddał szczegółowej analizie dostępny korpus źródeł, w celu ustalenia imiennej listy ofiar ukraińskich, w tym tych, którzy zginęli w wyniku działań polskiego podziemia w rezultacie konfliktu narodowościowego na terenie dystryktu lubelskiego w latach 1939–1944. Dokumenty niemieckie trafnie oddają również skalę zniszczeń (przybliżoną liczbę spalonych częściowo lub w całości osiedli), które zostały dokonane przez oddziały AK i BCh oraz UNS/UPA na polsko-ukraińskim pograniczu etnicznym w południowo-wschodniej części dystryktu lubelskiego. W materiałach niemieckich w sposób chłodny i niezaangażowany po żadnej ze stron został zrekonstruowany przebieg konfliktu polsko-ukraińskiego na tym terenie. Dość wiernie oddało jego brutalny charakter i zmienną specyfikę, szczególnie w marcu i kwietniu 1944 r. Niemcy przeważnie trafnie diagnozowali, kto i w jakim okresie był ofiarą, a kto sprawcą zbrodni na cywilach. Z materiałów niemieckich wynika, że stroną ofensywną w marcu

⁴¹ W kwietniu 1944 r. napady na ludność polską miały miejsce również w ponad 20 miejscowościach położonych na pograniczu powiatów rawskiego (dystrykt Galicja) z powiatami hrubieszowskim i zamojskim (dystrykt Lublin). W ich wyniku z rąk ukraińskich partyzantów w pojedynczych i zbiorowych mordach życie straciło do 350 osób. Zob. Centralne Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych Ukrainy (dalej: CDAHOU), f. 57, op. 4, spr. 338, Sprawozdania z przeprowadzonych antypolskich akcji odwetowych na terenie rawskiego okręgu OUN, maj 1944 r., k. 416–417. Por. G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach...*, s. 169–171; T. Róg, „...i zostanie tylko pustynia”..., s. 150.

⁴² A.L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998, s. 260–261; M. Zajączkowski, *Ukraińskie podziemie...*, s. 410–417.

⁴³ Archiwum Centrum Badań Ruchu Wyzwoleńczego (dalej: ACDWR), f. 9, t. 5, Wykaz wsi ukraińskich w Hrubieszowskiem zniszczonych w czasie akcji polskiego podziemia w dniach 10 III–5 IV 1944 r., 5 V 1944 r., <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/9846/>; *Lista ukraińskich wsi w Hrubieszowskiem zniszczonych przez polskie podziemie. Stan na 5 V 1944 r.* [w:] *Polska i Ukraina...*, t. 4, s. 1366–1369.

⁴⁴ APL, BCh, 68, Obwód Hrubieszów, Raport sytuacyjny za okres 18 I–27 III 1944 r., po 27 III 1944 r., k. 2.

⁴⁵ LAC, Volodymyr Kubijovic fonds, MG 31, D 203, 25/17, Wykaz zamordowanych Ukraińców (-inek) w powiecie Hrubieszów od 11 III 1944 r. [winno być 10 III 1944 r.] do dnia dzisiejszego, po 10 V 1944 r., k. 1–23.

⁴⁶ APL, RGO Lublin, 112, Pismo referenta organizacyjnego PolKO w Zamościu do doradcy RGO w Lublinie, Tomaszów Lubelski, 21 IV 1944 r., k. 191–192; APL, RGO Lublin, 112, Pismo przewodniczącego PolKO w Zamościu do doradcy RGO w Lublinie, Zamość, 31 V 1944 r., k. 221–222; APL, RGO Lublin, 112, Pismo przewodniczącego PolKO w Zamościu do doradcy RGO w Lublinie, Zamość, 21 VI 1944 r., k. 268–269.

1944 r. byli Polacy, natomiast od przełomu marca i kwietnia tego roku Ukraińcy. Jest to o tyle interesujące, że Niemcy dokonywali swoich analiz na podstawie, jak się wydaje, niepełnych informacji uzyskanych z terenu, nad którym w pierwszej połowie 1944 r. utracili w dużej mierze kontrolę na rzecz polskich i ukraińskich oddziałów zbrojnych, oraz operujących na niemieckim zapleczu frontu, dokonujących aktów sabotażu i dywersji, silnych oddziałów i zgrupowań rajdowych partyzantki sowieckiej. Władze niemieckie nie były w tym czasie w żadnym stopniu zainteresowane rozpalaniem konfliktu narodowościowego na Zamojszczyźnie/południowej Chełmszczyźnie, który pogłębiałby jedynie stan anarchii na bezpośrednim zapleczu frontu wschodniego. Dodajmy, że w świetle prawa międzynarodowego do Niemców należała ochrona porządku na okupowanych terenach, w tym zapewnienie bezpieczeństwa zamieszkującej je ludności, niezależnie od jej narodowości. Dlatego wydaje się, że dokumenty niemieckie, chociażby z tego punktu widzenia, mają istotny walor poznawczy, gdyż dostarczają szeregu istotnych informacji, niekiedy nawet nowych i mało znanych faktów, jak również interesujących spostrzeżeń i w dużej mierze trafnych ocen sytuacji bieżącej.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Centrum Badań Ruchu Wyzwoleńczego we Lwowie

Archiwum Państwowe w Lublinie

Biblioteka i Archiwum Kanady w Ottawie

Centralne Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych Ukrainy w Kijowie

Chełmska Biblioteka Publiczna w Chełmie

Źródła drukowane

Krow ukrajinska, krow polska... Tragedija Chołmszyny ta Pidlaszszia w rokach 1938–1948 u spohadach. Biblioteka Zakerzonnia. Serija „Spohady”, t. 2, red. M. Iwanyk, Toronto–Lwów 2014.

Makar J., Hornyj M., Makar W., Saluk A., *Wid deportacji do deportacji. Suspilno-polityczne žyttia chołmskopidłaških ukrajinciw (1915–1947). Doslidžennia. Spohady. Dokumenty*, t. 1, *Doslidžennia*, Czerniwc 2011.

Makar J., Hornyj M., Makar W., *Wid deportacji do deportacji. Suspilno-polityczne žyttia chołmskopidłaških ukrajinciw (1915–1947). Doslidžennia. Spohady. Dokumenty*, t. 2, Czerniwc 2014.

Makar J., Hornyj M., Makar W., *Wid deportacji do deportacji. Suspilno-polityczne žyttia chołmskopidłaških ukrajinciw (1915–1947). Doslidžennia. Spohady. Dokumenty*, t. 3, Czerniwc 2015.

Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 4: *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*, Warszawa–Kijów 2005.

Polsko-ukrajinski stosunki w 1942–1947 rokach u dokumentach OUN ta UPA, t. 1: *Wijna pid czas wijny. 1942–1945*, oprac. W. Wjatrowycz, Lwów 2011.

OPRACOWANIA

- Caban I., *Na dwa fronty. Obwód AK Tomaszów Lubelski w walce z Niemcami i ukraińskimi nacjonalistami*, Lublin 1999.
- Hałagida I., *Ukraińskie straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939 – lipiec 1944) – wstępna analiza materiału statystycznego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1 (29).
- Iljuszyn I., *Ukrajńska Powstańska Armija i Armija Krajowa. Protystojannia w Zachidnij Ukraini (1939–1945 rr.)*, Kyjiv 2009 (wyd. pol. UPA i AK. *Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945)*, Warszawa 2009).
- Jaroszyński W., Kłembukowski B., Tokarczuk E., *Łuny nad Huczwą i Bugiem. Walki oddziałów AK i BCh w Obwodzie Hrubieszowskim w latach 1939–1944*, Zamość 1992.
- Jastrzębski S., *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947*, Wrocław 2007.
- Kiełboń J., *Migracje ludności w dystrykcie lubelskim w latach 1939–1944*, Lublin 1995.
- Konieczny Z., *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce (1942–1947)*, Przemyśl 2001.
- Kulińska L., Partacz C., *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939–1945. Ludobójstwo niepotępię*, Warszawa 2015.
- Makar J., *Chołmszczyna i Pidlaszszia w perszij połowyni XX stolittia. Istoryko-polityczna problematyka*, Lwiv 2003.
- Makar J., *Chelmszczyna w latach okupacji niemieckiej [w:] Polska–Ukraina: trudne pytania*, t. 10, Warszawa 2006.x
- Mańkowski Z., *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1978.
- Mańkowski Z., *Niemiecki meldunek o zniszczeniu wsi w powiecie hrubieszowskim w wyniku walk ukraińsko-polskich z 1944 r. [w:] Wiek XX. Studia. Publicystyka. Wspomnienia*, Lublin 2008.
- Markiewicz J., *Partyzancki kraj: Zamojszczyna 1 I 1944–15 VI 1944*, Lublin 1980;
- Motyka G., *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*. *Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.
- Motyka G., *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999.
- Motyka G., *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016.
- Partacz Cz., Łada K., *Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941–1943 [w:] Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka i D. Libionka, Warszawa 2002.
- Partacz Cz., Łada K., *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2004.
- Róg T., „...i zostanie tylko pustynia”. *Osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939–1948. Gmina Cieszanów, powiat Lubaczów, Rzeszów 2011.*
- Sowa A.L., *Kto wydał wyrok na miasto? Plany operacyjne ZWZ-AK (1940–1944) i sposoby ich realizacji*, Kraków 2016.
- Sowa A.L., *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998.
- Torzecki R., *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.

- Torzecki R., *Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Lubelszczyźnie [w:] Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939–1945, Sesja 14–15 listopada 1985 r.*, Warszawa 1988.
- Wjatorwycz W., *Druha polsko-ukrajinska wijna 1942–1947*, Kyjiw 2011 (wyd. pol. *Druha wojna polsko-ukrajinska 1942–1947*, Warszawa 2013).
- Ukrajinski żertwy Chołmszczyny ta piwdennoho Pidlaszszia u 1939–1944 rr. (*Żertwy polsko-ukrajinskoho protystojannia 1939–1947 rr.*, t. 1), oprac. I. Hałagida, M. Iwanyk, Lwiw 2021.
- Zajączkowski M., „Legenda w najlepszym wypadku...”. *Kilka uwag na marginesie wojennych losów Stanisława Basaja „Rysia”, „Pamięć i Sprawiedliwość”* 2017, nr 1 (29).
- Zajączkowski M., „Sformować dywizję siekierników – postrach Lachów”. *Przyczynek do genezy i charakteru akcji antypolskiej OUN-B i UA na Chełmszczyźnie w pierwszej połowie 1944 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1 (29).
- Zajączkowski M., *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015.
- Związek Walki Zbrojnej–Armia Krajowa w Obwodzie Tomaszów Lubelski. *Relacje, wspomnienia, opracowania, dokumenty*, oprac. I. Caban, Lublin 1997.
- Iwanyk M., *Chołmszczyna 1940-ch rokiw u nimeckij perespektywi na osnovi wybranych dokumentiw wermachtu*, https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/iwanek_m-kholm_region_in_1944-german_perespective-final.pdf; <https://ipn.gov.pl/pl/nauka/polsko-ukrajinskie-forum/67969,Wystapienia-uczestnikow-V-Polsko-Ukrajinskiego-Forum-Historykow.html>, dostęp 18 II 2021.

Konflikt polsko-ukraiński w dystrykcie lubelskim w optyce dokumentów niemieckich. Faza kulminacyjna (marzec – czerwiec 1944 r.)

Niniejszy tekst został poświęcony najtragiczniejszej odsonie konfliktu polsko-ukraińskiego na wschodniej Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej – wydarzeniom rozgrywającym się w południowo-wschodniej części dystryktu lubelskiego między marcem a czerwcem 1944 r., czyli akcji antypolskiej podziemia ukraińskiego (OUN-B i UPA) i „rewolucji hrubieszowskiej” podziemia polskiego (AK i BCh) na Zamojszczyźnie/południowej Chełmszczyźnie, w których następstwie wiosną 1944 r. doszło na tym terenie do wybuchu polsko-ukraińskiej wojny partyzanckiej. Jej kres położyło nadejście Armii Czerwonej w lecie 1944 r. W niniejszym artykule wspomniane wydarzenia zostały ukazane w świetle wybranych dokumentów niemieckich – administracji cywilnej, policji i wojska.

SŁOWA KLUCZOWE

dystrykt lubelski, okupacja niemiecka, akcja antypolska OUN-B i UPA,
„rewolucja hrubieszowska” AK i BCh,
polsko-ukraińska wojna partyzancka na Zamojszczyźnie/południowej Chełmszczyźnie

The Polish-Ukrainian Conflict in the Lublin Poviát from the Perspective of German Documents. Culmination Phase (March–June 1944)

This text discusses the most tragic part of the Polish-Ukrainian conflict in the eastern Lublin region during the German occupation. The events took place in the south-eastern part of the Lublin district between March and June 1944. That is, the anti-Polish operations of the Ukrainian underground (OUN-B and UPA) and the “Hrubieszów Revolution” of the Polish underground (AK and BCh) in the Zamość/southern Chełm regions, which resulted in the outbreak of Polish-Ukrainian partisan war in the spring of 1944. It was ended by the arrival of the Red Army in the summer of 1944. This article presents these events as reported in the selected German documents – produced by administration, police and army.

KEYWORDS

Lublin powiat, German occupation, anti-Polish OUN-B and Ukrainian Insurgent Army (UPA) actions, “Hrubieszów Revolution” of the Home Army and BCh, Polish-Ukrainian partisan war in the Zamość/southern Chełm regions.

MARIUSZ ZAJĄCZKOWSKI – doktor, historyk i politolog, adiunkt w Instytucie Studiów Politycznych PAN w Warszawie, pracownik w Oddziałowym Biurze Badań Historycznych IPN w Lublinie. Zajmuje się stosunkami polsko-ukraińskimi w latach 1939–1947 oraz dziejami podziemia ukraińskiego (OUN-B i UPA) w okresie II wojny światowej i we wczesnych latach powojennych. Członek powstałego w 2015 r. Polsko-Ukraińskiego Forum Historyków. Autor m.in. monografii: *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, IPN Lublin/ISP PAN, Lublin–Warszawa 2015; *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*, IPN Lublin/ISP PAN, Lublin–Warszawa 2016; *Social Engineering in Central and South-East Europe in the Twentieth Century Reconsidered* (wspólnie z P. Madajczykem, G. Motyka, W. Jarzabek, T. Strykiem, J. Szymoniczek), ISP PAN, Warsaw 2017; *Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”* (wspólnie z G. Motyka, T. Strykiem), ISP PAN, Warszawa 2020.

MARIUSZ ZAJĄCZKOWSKI – PhD, historian and political scientist, Assistant Professor at the Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences in Warsaw, employee at the IPN Branch Office for Historical Research in Lublin. Deals with Polish–Ukrainian relations in 1939–1947 and the history of the Ukrainian underground (OUN-B and UPA) during World War II and in the early post-war years. A member of the Polish–Ukrainian Forum of Historians (established in 2015). Author of the, among others, monographs: *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, IPN Lublin/ISP PAN, Lublin–Warsaw 2015; *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*, IPN Lublin/ISP PAN, Lublin–Warsaw 2016; *Social Engineering in Central and South-East Europe in the Twentieth Century Reconsidered* (with P. Madajczyk, G. Motyka, W. Jarzabek, T. Stryjek, J. Szymoniczek), ISP PAN, Warsaw 2017; *International Aspects of the ‘Vistula’ Operation* (with G. Motyka, T. Stryjek), ISP PAN, Warsaw 2020.